

TÜRKLER'DE AT KÜLTÜRÜ

ve

KİMİZ*

Dr. Mustafa AKSOY

Doğa bilimlerinde olayları ve nesnelere görme veya onlara bakma eylemi, bazen araçların ve özel bilgilerin varlığını zorunlu kılar. **İnsan-kültür** bilimlerinde ise insanlar her baktıklarını bilmiş, dahası anlamış sanırlar. Oysa durum hiç de sanıldığı gibi değildir. Öyle olsa bile, her görülenin bütünüyle anlaşılması mümkün değildir.

Sosyo-kültürel bir şeyi anlamak, araç kullanmaktan öte, derin bir **sezgi** gücünü, **empati** ile uygun metot ve tekniklerin kullanılmasını zorunlu kılar. Mesela bir kültür unsurunu sadece **tarih, antropoloji, halk bilimi, sosyoloji** ve benzeri bilim dallarından, sadece birini esas alarak, yeterince anlaşılır şekilde ifade edemeyiz. Çünkü kültür unsurların tarihi süreç ile sosyal-fiziki ortam içinde oluşurlar ve değişirler. Bu nedenle sosyo-kültürel olaylar görüldüklerinin aksine, en zor anlaşılabilir problemlerin başında gelir ya da gelmesi gerekir.

Bu nedenle aşağıda ifade edeceğimiz üzere, atın ehlileştirilmesi, kımızın yapılması, basit bir sosyal faaliyet olmayıp, bir sosyal grubun veya bir milletin sosyal tarihinin altın sayfalarının dile getirir.

Homer İlyada Destanı'nda İskitlerden bahsederken, onların dişi attan süt sağdıklarını ve onu bir besin unsuru olarak kullandıklarını ifade etmiş olsa da, "**kımız**"dan anlaşılır şekilde ilk defa **Herodotos** bahsetmiştir.

Bir kültür unsurunu izah etmeden önce, onun kimler tarafından kullanıldığını belirtmek, kültür tarihi açısından daha önceliklidir. Bu nedenle, ilk önce İskitler'in kimler olduklarına bakmamız gerekir.

Bir belgeyi tek başına, yani sosyal yapı dışında ele alıp incerseniz en bilineni dahi bilinmez bir hale getirirsiniz. Belki de bu duruma en iyi örnek İskitler hakkında yapılan bazı çalışmalardır.

İSKİTLER

Bilindiği üzere İskitler tarih sahnesinde **Tuna** boylarından **Çin Seddi'**ne kadar olan bir alanda, milattan önceki değişik zamanlarda yaşamışlardır¹. Onların tarih sahnesine çıktıkları ilk yerleşim yeri olarak,

Herodotos'tan günümüze kadar ki tarihçiler ve arkeologların çoğunluğu tarafından Batı Si-

birya-Altay bölgesi, Kuzey ve Orta Kazakistan, Aral gölü çevresi ile Aral ve Hazar arasındaki bozkır gösterilmektedir. **Togan** ise daha açık bir tabirle **"...Saha devletinin asıl**

merkezi Türkistan" der.

Okladnikov da **Karasuk kültür** döneminde Orta Kazakistan'daki **Jezkazgan**

bölgesinde İskitler'in yaşadığından bahseder. Bazı

Batılı tarihçiler tarafından yok sayılsa da, bu coğrafi yerler, Türkler'in tarih sahnesine ilk çıktıkları ve Türk adıyla (Göktürkler) devletlerini kurdukları Türkistan, daha genel tabirle, **"Turan eli"**dir.

M.Ö. VI. asırda **Ahamişler** İran'ın

doğusunda yaşayanlara **"Saka"** diyorlardı. Ayrıca bu halktan olup da Tanrı Dağları bölgesinde yaşayanlara **"Saka Homa Varka"**, Maveraünnehir'dekilere **"Saka Yayı Taradarya"**, Bakteriyan bölgesindekilere **"Saka İğrahoda"**, Hazar denizinin batı ve güney batısında yaşayanlara da **"Sakayart"** di-

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KİMİZ

Yılkı: Dünyanın en kıymetli atları Türkistan yaylalarında sürüler halinde yetiştirilir.

yorlardı'. Türk tarihi hakkında birinci elden önemli eserler yazan Togan da "M.Ö. 7-4. asırlarda Orta Asya'da hakim göçebe milletler sıfatıyla **Sakalarla** Masaget'leri görüyoruz"⁴ der. Ayrıca Togan, **Bizans kaynaklarında Masagetler, Türk olarak geçer** der. Diğer yandan Rus ve Avrupa kaynaklarında "**Saka Türkleri**" XVII. Yüzyıldan itibaren "**Yakutlar**" olarak tanıtılmalarına rağmen, onlar kendilerini verilen isimle değil de "**Saka-Saha**" olarak ifade etmişlerdir. Herodotos ise Sakaları İskitler'in bir kolu olarak ifade etmektedir. "Thssagetler"i de İskitler'in bir kolu, "Massagetler"i ise İskitlere komşu bir halk olarak ifade ederken onların "**Tomyris**" (Tomris) adlı bir kraliçesinden bahseder. Bilindiği üzere **Tomris bayanlara verilen bir Türk adıdır**.

Herodotos'un bahsettiği İskitler Batı Sibirya'dan ve Türkistan'dan gelerek Kimmerler'i güney Rusya'dan kovarak onların peşinden **Anadolu'ya** gelmişlerdir. Bu düşüncelere kendisi de katılan Fransız tarihçi Grousset, ne hikmetse kitabının aynı sayfasında şunları yazar: "Bunlar İran anavatanı, şimdiki Rus Türkistan'ı bozkırlarında göçebe olarak kalmış, Kuzey İranlılar olup, daha güneyde İran düzlüğünde yerleşmiş yerleşik soydaşları Medler ve Persler'in kuvvetlice hissettikleri Asur ve Babil maddi medeniyetinin tesirinden kurtulabilmişlerdir"^{*}.

Başta Rus Bilimler Akademisi olmak üzere milletler arası bir çok akademinin üyesi olan Kazan Tatarı Türkleri'nden **M.F. Zakiyev**, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Rus bilim adamlarının Grek tarihine ilgi duymaya başladıklarını belirterek, bunlardan **A.Lızlov** (ilk baskısı 1692 olan eserinde) **Türkler'in ve Tatar - lar'ın İskitler'den** geldiklerini belirtir der. Ayrıca I. Petro'nun ricasıyla Slavlar'ın ortaya çıkışını araştıran Macar bilim adamı **Z.S. Leybnits**, 1708'de yazdığı mektuplardan birinde şöyle der: "**Sarmat adından benim anladığım bütün Slavyan tayfalarıdır**". İskit-Sarmat problemleriyle ilgilenen **G. Z. Bayer** de 1725'de yazdığı eserinde İskitleri Slavyan kabul etmez. XVIII. Yüzyıl Rus bilginlerinden **N. V. Tatişçev**, "**İranlılar, Almanlar ve Çinliler İskit olamazlar**" dedikten sonra, **III. Yüzyıl'dan X. Yüzyıl'a kadar Avrupalılar İskit ismi yerine Tatar ismini**

kullanmaya başlamışlar der. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Alman tarihçi **B. G. Nibur** ise İskitleri Moğol olarak açıklayıp Türkleri de Moğollar içinde göstermiştir. Bir başka Alman tarihçi K. Noyman'da 1855'de dil ve dinden yola çıkarak **Türkler'in ataları olarak İskitler'i**, Slavyanlar'ın için de Sarmatlar'ı zikretmiştir. **F.Vizantiyest** ile **Zosim** de **Hunlar'ı İskit kabul etmişlerdir**. **P.Kesariyskiy** de İskitler'den bir grubun Hunlar ve Sabarlar olduğunu belirtir. **Agafiy** ise, 1953'de yazdığı bir eserde, Azak civarındaki **Hunları** İskitler olarak adlandırmıştır. Diğer yandan M. **Vizantiyets** eskiden Türkler'in "**Saka**" olarak adlandırdıklarını ve Bizans imparatoru II. Justinos'a Göktürkler tarafından anlaşma amacıyla (Sansanilere barışı) gönderilen elçinin elindeki mektubun İskit dili olarak bilinen "barbar Türkler" in diliyle yazılmış olduğunu belirtir. Kafesoğlu da Chavannes, Moravcsik ve Kollautz'a atfen Göktürk elçisinin mektubunun "İskit (Türk)" diliyle yazılmış olduğunu belirtir¹⁰. Fsimokatta da 1957'de yazdığı bir eserinde batı Türkleri'ni İskitler olarak kabul etmektedir. Ayrıca "XII. Yüzyıl Povecti Vremennih Let" adlı Rus kroniğinde de **iskitler, Hazarlar ve Bulgarlar aynı kökten gelen bir halk** olarak ifade edildikten sonra "biz (Slavyanlar) Tuna'da yaşarken konuşurken İskitler geldiler, yani Hazarlar, Bulgarlar gelip Tuna'ya yerleştiler" demektedir. Ermeni asıllı **Feofiyen** da VIII. yüzyılda Hazar adıyla ifade edilenler aslında İskitler'dir der¹¹.

Bu satırların yazarı da **Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi** adına 1996-1997 öğretim yılında Türk Cumhuriyetleri'nde yaptığı alan çalışmalarında bu Cumhuriyetlerdeki insanların köklerini "**Avarlar, Saklar ve Hunlar**"a bağladıklarını tespit etmiştir. Ayrıca **Nukus** (Harezmi) bölgesinde, **Karakalpak Türkleri'nden** olan kadınların milli kıyafetlerinin İskitler'den kaynaklandığını tespit etmiştir. Hazar Denizi'nin doğu kıyısında Kazakistan toprakları içinde yer alan; İslam öncesi ve sonrası Türkler'in mezarlarının olduğu, tarihi **Mangışlak** mezarlığında da yaptığımız çalışmada, bazı mezarların **İskitler'e** ait olduklarını yöredeki insanlardan dinledik.

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KIMIZ

İskitler hakkında buraya kadar yazılanlar bize, Carr'ın şu cümlelerini hatırlatmaktadır: "**Tarihin olguları bize hiç bir zaman arı olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde var olamazlar. Her zaman zihinde kırılarak yansır. Bundan şu sonuç çıkar ki, bir tarihi eser ele alınca, ilk ilgileneceğimiz, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır**"¹². Bu nedenle tarihçilerin yazdıklarını değerlendirirken yukarıda ifade ettiğimiz üzere, bir çok bilim dalından faydalanma yoluna giderek, özellikle bilim adamlarının siyasi kaygılarına dikkat etmek gerekir.

Atlı göçebe medeniyeti ya da **bozkır medeniyeti** dikkate alınmadan İskitler hakkında söylenenler her zaman eksik kalma-ya mahkumdur. Başka tabirle haklarında yeterince yazılı vesika olmayan sosyal grupların sosyo-kültürel hayatlarında şekillenen unsurların arka cephesini görmeden, anlamadan, dahası "**hermeneutik**" bir bakış açısı ve **mukayeseli çalışmaları dikkate almadan, sosyal grupların sosyal tarihleri yeterince anlaşılamazlar.**

ARKEOLOJİK VERİLER

Afanosyeva ve **Androva** kültür verilerine göre de M.Ö. 1700' ata binilmeye başlanmıştır. Ata binme ise, etinden ve sü-tünden faydalanmanın ikinci safhasını teşkil ettiği için, onun bu yıllardan önce ehlileştirilmiş olmasını gerektirir. Arkeolojik gö-rüşlere göre **bozkır kültürünün** temel karakteristik özelliği **M.Ö.2500-1700** yıllarında kazanmıştır. Bu kültür yük-sek yaylalarda, rutubet dere-cesi az ve ot ile çimenlerin bol olduğu alanlarda oluştu-ğu için kültür bilimciler ona "**bozkır kültürü**" veya "**atlı göçebe kültürü**" demişler-dir. Bazı bilim adamları da adı geçen kültürün oluştuğu alanlarda hakim halkın **Türkler** olduğu için bu kül-türü "**Türk kültürü**" olarak ifade etmişlerdir. Çünkü ta-rihte "**at ilk defa Orta As-ya'da ve kuzey yörelerinde**

"Alt Paleolitik" devirden itibaren ehlileştirilmiş ve "**Ural-Al-tay**" kökenli kavimler vasıtasıyla, diğer bölgelere yayılmıştır. Bilhassa M.Ö. III binde Ural-Altay yöresi ile Güney Rusya bozkırları arasındaki kültürel bağlar ilginçtir"¹³.

Atlı göçebe ya da atlı kültüre ait arkeolojik kültür unsurlarının en çok buldukları bölgeler, **Karpat havzası, Karadeniz'in** kuzey ve kuzey doğusu, özellikle **Kırım yarımadası, Kuban, Perm, Minusinsk havzaları** ve **Kuzey Moğolistan'dır**¹⁴. At besleyicilik ve ona bağlı olarak atlı göçebe kültürü "**nomad kültür**" çevresinin en olgun derecesidir. Bu kültürün bazı özelliklerini İndo-Germenler ile Sami kavimlerinde de görmek mümkün olmakla beraber, en tipik özellikleri **Altay kavimleri** arasında tespit edilmiştir. **Schmid** ve **Menghin'e** göre **Ural-Altay** kavimlerinin dünya tarihi bakımdan iki önemli rolleri olmuştur. Bunlardan birincisi hayvan yetiştiricilik, ikincisi de devlet

kurma kabiliyetleridir¹⁵.

Macar Türkolog Deer de yukarıdaki görüşe paralel olarak şöyle der: "**At olmadan istenildiği tarzda süratli yer değiştir-me, mer'aların önceden seçilmesi ve aynı zamanda yarı vah-şi hayvanların yarı müdafaası ve bir arada tutulması, hülasa bütün büyük ölçüdeki çobanlıkla sistemli olarak bağlı bulu-nan hususların tasavvuru imkânsızdır. At olmasaydı, Eura-zia'nın step adamı yerleşik kavimlerinkini çoktan aşan, yıldırım çabukluğuna ve delip geçme hassasına malik bulunan muharebe tarzını asla teşkil edemez, Hunlar'ın, Avarlar'ın, Gök Türkler'in imparatorlukları meydana gelemezdi. Eski bir Çin tarihçisinin de dediği gibi, 'Hun kavmi muharebede ve mücadelede imparatorluğunu at sırtından tesis ile yüzlerce şimalli kavim üzerinde hakimiyetini temin etmiştir. At bu kavimlerin düşüncesinde adeta şahsen muharebeye iştirak eden bir kimse olmuş... Hatta bazı kabileler için bir kısım at cinsleri o kadar karakteristiktir ki, adlarını bile sevdikleri at-lardan almaktadırlar. Peçeneklerin her bir kabilesinin birer at rengini zıfaze eden adları bulunduğu gibi, sair Türk ka-vimlerinde de kabileler "Alayuntlu" (Alaca atlı) ve "Toray-gır" (dor aygır) tarzında isimler almaktadır**"¹⁶. Kafesoğlu, Çin kaynaklarına atfen yurtlarını (çadırlarını) atla çekilen teker-lekli arabalar üzerine yaptıkları için Hun boylarından Tölesler'e

Eğer: Dünyaca meşhur Türk eğeri hem atı hem biniciyi yormaz. Avrupa'da o kadar ün kazanmıştır ki insan alnında bulunan bir kemiğe eğere benzediği için Avrupalılar Türk eğeri adını vermişlerdir.

yüksek tekerlekli (chaochie) ara-balar dendiğini belirtir. İlmî haya-tını **Oğuzlar'a** adayan Sümer'e göre de "**Oğuz Türkleri devlet-lerini at üstünde kurdular ve Anadolu'ya da at üstünde geldi-ler**"¹⁷.

Türkler için at, o kadar önemli olmuş ki, bundan dolayı yakın tarihe kadar **Doğu Anadolu ile Nahçıvan ve Azerbaycan'da** mezar taşı olarak dahi kullanılmıştır. Ayrıca atlar için mezarlar, hatta anıt mezarlar yapıldığı gibi, önemli insanlar öldüklerinde de atlarıyla defnedilmişlerdir. Mese-

la: "**Eski Türkler'de ve Hristiyanlığın kabulünden önce, Macarlar'da ölü ile birlikte atı, yahut atının başı ile ayak ke-mikleri, silahları, sevdiği eşya da gömülürdü**"¹⁸.

Buraya kadar at hakkında yazdıklarımız özetleyecek olursak: At bozkır kültürünün anlaşılmasında temel faktörlerin başında gelir. Ayrıca bazı araştırmacılar ifade etmekten çekinseler de "**bozkır kültürü**", "**Türk kültürü**"nün bir başka ifade edilmiş tarzıdır. Çünkü bilindiği üzere bozkır kültürünün tarih sahnesine çıktığı mekan, aynı zamanda **Turan ülkesi** yani Türkler'in yaşadıkları ve tarih yapıp yazdıkları coğrafyadır. Ayrıca insanların kafataslarındaki bir kemiğin "eyer"e benzetilmesinden dolayı, tıp tarihinde "**Türk kemiği**" (sella Turcica) denmesi bir tesadüf eseri olmasa gerek.

Yukarıda genel olarak ifade ettiğimiz gibi at ile **Türkler** adeta kader **birliği** etmişler, onunla gülüp onunla ağlamışlardır. At

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KIMIZ

sayesinde kendilerinden nüfusça büyük sosyal gruplar karşısında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Zamanla da onları hakimiyetleri altına almışlardır.

Atın vatanı olan bozkırda **Türkler** onu **M.Ö. 4000-3500 yıllarında ehlileştirilmişlerdir**¹. M.Ö. 2500'lerden başlatılan **Afanasnevo** kültüründe koyun kemiklerinin at kalıntıları ile görülmesine karşılık, Aral gölü havasının daha önceki kültürünü vasislerinden **Haremz'deki Kelteminar** kültüründe M.Ö. 3000'de yaban domuzu, ge-yik ve kaplumbağa kemiklerinin çıkmış olması²⁰. İskit kültürü hakkında çalışmalar yapanları düşündürmesi gerekir. Ayrıca tarihlerinin ilk safhalarında **Tunguzlar**'ın ve **Moğol lar**'ın domuz; **Türkler'in** at ve koyun; **İndo-Germenler'in** öküz, inek ve manda; çöl kavimlerinde de deve besleyiciliğinin hakim olduğunu tarihi vesikalar kayıtmıştır²¹. Bunlardan başka, **Hun** çağına ait bozlar hayvan üslubunun tasvirlerinde inek, öküz, boğa, manda gibi hayvanların ve evcil domuzun yer almaması da dikkat çekicidir²². İskitler hakkında ilk derli toplu bilgiler veren Herodotos'a göre de, İskitler "**kurban olarak bütün hayvanları ve özellikle at keserler... Şunu da belirtelim ki, domuz kurban etmezler, hatta topraklarında üretmezler bile**"²³. Dolayısıyla buraya kadar anlatılan bilgiler, **Turani** bir kavim olan **İskitler'in**, sosyo-kültür yapılarının ve siyasi tarihlerinin **Türklerle** birlikte ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

ARKEOLOJİK VERİLER

Tarihi kendi sosyal şartları ve tarihin yapıldığı dönemi esas alırsak, atın evcilleştirilmesi ile atın bir binek aracı olarak kullanılması, Çağımızdaki motorlu araçların kullanımıyla eş değerdir. Çünkü çağımızda motorlu araçlara hakim olanlar tarihe yön veriyorlarsa, eskiden ata sahip olanlar da kendi devirlerinde aynı güce sahiptiler.

Grousset atın vatanı olarak bozkırı gösterirken²¹ **Koppers'e** atfen **Rasonyi** de "**atın ilk ehlileştirilmesini ve bununla ilgili karakteristik atlı çoban kiltirtintin yaşatılmasını, kesin olarak iç Asya'da yaşayan eski Türklere kadar dayamak gerekir**"²⁵ diyerek, kendi görüşünü şöyle ifade eder: "**Göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen at, tek mil kültüre veçhe veren, en önemli bir amildir. Atın ehlileştirilmesi olmadan Eskiçağ ve erken Ortaçağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemez**"²⁶. **Schmidt** ve **Menghin'e** göre de **Ural-Altay** kavimlerinin dünya tarihi bakımından iki önemli rolleri olmuştur. Bunlardan biri "**hayvan yetiştiricilik**" ikincisi de "**devlet kurma**" kabiliyetleridir²⁷. "**Sibirya'dan**" adlı eseriyle meşhur olan **W. Radloff**, 1859-1871 yılları arasında **Barnaul'da** yaptığı çalışmalara dayanarak, **Altay** halkı için şöyle der: "**Atın onlarca malum olduğunu, tezyinat**

ve kaya resimleri ve bundan başka, bakır gemler dahi ispat etmektedir. Onlar atı binek hayvanı olarak da kullanmışlardır"²⁸. **Saha Türkleri'nden** olan Türkolog **Y. Vasilyev** (Cargıstay) "**Sahaların en eski zamanlardan, Skiflerden, Saklardan, Hunlardan, Eski Türklerden, Oğuzlardan getirdikleri bir kaç bin yıl** (Bazı bilim adamları 5000 yıl olduğunu söylüyorlar.) **tarihli dinleri vardır**"²⁹ diyerek, "**kürüo cöhögöy Toyan; yani**

atın ve tanrıların kanatlı atlarının Tanrısı"³⁰ adıyla bir Tanrı'dan bahseder.

Bilindiği üzere bir çok eserde eski **Türkler'in** tanrıya at kurban ettikleri belirtilmiştir. Mesela **Diyarbakirli, Hunlar'ın Gök Tanrı'ya** at, **Yer Tanrı'ya** da koç kurban ettiklerini zikreder³¹. Yukarıda da belirttiğimiz gibi **Herodotos'a** göre de **Skyt-İskitler**, tanrılarına, domuz hariç bütün hayvanları, özellikle atı kurban ederlerdi³². **Dede Korkut** Destam'nda da attan aygır kurban edildiği bir çok yerde zikredilmiştir. Yeri gelmişken ifade etmekte yarar var. Günümüz Kazak Türkleri arasında en makbul kurban hayvanlarından biri at olmakla beraber, onun eti de diğerlerine göre daha pahalıdır.

Rostovzeff'in, "**İskit sanatının kaynaklarını Orta Asya'nın bir köşesinde aramanın doğru olacağı iddiası ile Barovka'nın hayvan üslubunun çıktığı yer Altaylar'dır ve bu üslup sonradan batıda**

yaşayan İskitler arasında da yaygınlaşmıştır iddiası gittikçe kuvvet kazanmaktadır. Mayamir kültüründen önce gelen Karasuk kültüründe, Altay ve Tanrı dağlarında çok tanınan Saka ve Hun sanatındaki hayvan üslubunun doğduğuna ve geliştiğine şahit oluyoruz"³³ diyen **Diyarbakirli**, hayvan üslubunun ilk örneklerinin Altaylar olduğunu ifade ederken, aslında at üslubunun da orada ortaya çıktığını belirtmektedir. Bilindiği üzere, Altaylar'da bulunan ve dünyanın en eski halsı olan "**Pazırık Halsı**" üzerinde de pantolonlu atlı süvariler yer almaktadır³⁴.

Atın ehlileştirilmesiyle beraber at ve "**at kültürü**" ile ilgili kültür unsurları da ortaya çıkmıştır. Mesela **Çinliler Türkler'in**, efsanevi "**göl aygırlarından** türeme cins at yetiştirdiklerine inanmış ve bu atlan elde etmek için çok emek sarf etmişlerdir". Ayrıca Türkler arasında da at kültürü çok yaygındır³⁶. Mesela **Saha Türkleri'nde** bahadırlar at sürüsü ilahileri tarafından güneş ülkesine gönderilirken, **Buryatlar'da** da bu anlayış hakimdir. **Ordos Moğolları'nda** da Cengiz Han'ın atının gökten indiğine inanılır³⁷. Bilindiği üzere Anadolu'nun her yerinde Hz. Ali'nin atının ayak izleri ve onunla ilgili hikaye ve inançlara rastlanır. Ayrıca **Köroğlu, Balkanlar'dan Orta Asya'ya** kadar bir alanda "**kur** atı"yla haksızlıklarla mücadele eder ve bu uğraşında onun en yakın dostu atıdır. **Ergenekon Destam'nda Türkler'in Ergenekon'a** sığındıkları ve yıllar sonra da, kayaları eriterek, at sır-

Torsik: Kımız kabı. Eğere asılı olarak bu kap içinde taşınan kımız sallandıkça daha lezzetli hale gelir. Kımız'da alkol olmadığını hatırlatmakta yarar vardır.

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KIMIZ

tında bozkırlara yayıldıkları anlatılır. Diğer yandan **Mete Han'dan** Çinliler'in istedikleri üç şeyden birinin at olduğu, **Oğuz Kağan Destan'nda** anlatılır. Ayrıca **Anadolu'da** "at, avrat ve silah"ın bir başkasına ödünç dahi verilemeyeceği deyimlerde belirtilmiştir. Mesela, **Kadirli'de** bir atasözünde şöyle denir: "**At, avrat ve silah istenmez**". Divanü Lügat-it Türk'de de atla ilgili bir çok deyim ve ata sözü zikredilmiştir. Mesela bunlardan birisi şöyledir "**Kuş kanadıyla, er atıyla**"³⁸. Bu ata sözü, **Karaçay-Balkar Türkleri** tarafından "**at er kişinin kanadı**"³⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Anadolu'da atla ilgili bazı ata sözleri de şöyledir: "**At ver dost ol, kız ver düşman ol**". "**At ver barış, kız ver barış**". "**Attan kalanı öküze dökerler**"⁴⁰. "**Ata binen kılıcını kuşanır**". "**At alırsan taydan, kız alırsan soydan**". "**At ile avradın yedeği sayılmaz**". "**At murat, katır devlet, eşek kısmet, deve gurbettir**". "**At pazarında eşek anırmaz**"⁴¹. **Türkistan/Kazakistan'da** bizim derlediğimiz ata sözlerinden biri de "caksı at kamışı saldırmaz". Yani iyi at kendini kırbaçlatmaz. Bu ata sözü Tunceli'de ise şöyle ifade edilir: "**iyi at kendine sopa vurdurmaz**".

Atla ilgili **Türk Cumhuriyetleri'nde** derlediğimiz bazı ata sözü ve deyimlerde şöyledir: "**Attan indikten sonra yat**". "**At üstünde yemek yemek**". "**At adamın kanadı, aş adamın kuvvetidir**". "**At üstünde söyleşmek**" veya "**at yelesinde söyleşmek**". Bu deyim Anadolu'daki "**ayak üstü söyleşmek**" deyiminin tam karşılığıdır.

Kazakistan'da atlar çeşitli isimlerle anılmaktadır. "**Cılkı**": Erkek ve dişi, yani at türüne verilen genel isim. "**Kulun**": Bir yaşına kadar olan at (cılıkı) yavrusu. "**Tay**": Bir yaşla iki yaş arasındaki at yavrusu. "**Canbağı**": İki yaştaki at. "**Kunan**": Üç yaşındaki at. "**Dönen**": Dört yaşındaki at. "**Beste**": Beş yaşındaki at. "**Baytat**": Doğurmamış dişi at. "**Biye**": Doğurmuş dişi at. "**Kısrak**": Kısır olan dişi at. İfade etmekte yarar, Anadolu Türkçesi'nde kısrak, maalesef yanlış bir tanımla (Çünkü kelime kısır'dan gelmektedir.) bütün dişi atlara denmektedir. "**Mamu**": Üç dört yavru doğurmuş dişi at. "**Tarpan**": Yabani at. "**Aygır**": Yumurtaları alınmış erkek at. Yani kısırlaştırılmış at. En olgun aygır, beş yaşında olmaktadır.

Askeri ve binek amaçlı kullanılan atlarda da "**tüpar, düldül, kazan at, saygülük, beygi, cüyrük-yügrük**" adıyla altı grupta toplanırlar. Bunlardan son ikisi daha çok yarış atı olarak kullanılır.

KIMIZ

Bir içki olarak "**kımız**" Türk tarihinde ayrı bir öneme sahiptir.

Kımızın kimyasal yapısı hakkında ilk bilimsel bilgi, Rus ordusunda görev yapan İskoçyalı Dr. C. Griw'in 1784 yılında yazdığı rapor olmuştur⁴². Fakat bu rapordan önce, **Tatar Türkleri'nin** yaşadığı bölgeye 1253 yılında seyahat eden Fransız **W. Rubrikas** kımızın yapılışı, tadı, sarhoş edici ve insan sağlığı üzerindeki tesirleri hakkında bilgiler vermişti⁴³. Bu bilgilerden önce de, **Herodotos iskitler'den** bahsederken onların dişi atların sütünden içki elde ettiklerini belirtir⁴⁴. Herodotos'tan sonra ise yukarıda da belirttiğimiz gibi "**XII. asra kadar Batıda hiç bir**

yazar kımızdan bahsetmemiştir. **XII. asırdan sonra Rus yıllıklarında kımızdan bahsedildiği görülmektedir**"⁴⁵. Togan'na göre de İskitler kımız içerler. **Okladnikov'da Paleolitik-Neolitik** kültür devrinde Sahalar'ın ilkbaharda "at doğurganlığı" şenliği yaptıklarını ve bu şenlikte kımız içtiklerini belirtir⁴⁶. **Kaşgarlı Mahmut** ta, "**kısrak sütü tulumda bekletilir, ekşitilir, sonra içilir**"⁴⁷ derken eserinin diğer ciltlerinde de kımızın yapılışı ve tadı hakkında bilgiler verir. **Dede Korkut Destanı'nda** da Dirse Han'ın hanımı şöyle konuşur:

"**Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdır. İç Oğuzun, Dış Oğuzun beylerinin üstüne yağmak et. Aç görsen doyur, yalnızca görsen donat. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yağ. Göl gibi kımız sağdır. Ulu toy eyle, hacet dile! Ola ki bir ağzı dualının bereketiyle Tanrı bize bir erdemli çocuk verir**"⁴⁸. **Ebulgazi Bahadır Han** ise **Oğuz Han'ın** yurduna varıp, onun ziyafet vermesinden bahsederken, "**Tokkuz ming koy (koyun) ve tokkuz yüz yıllık (at) öltürtdi bulgarıdan toksantokkuz havz kıldurup tokkuzığa arak (içki) tohsanıga kımız tolturttdı**"⁴⁹ der. Yukarıda da görüldüğü üzere **Müslüman Türkler** arasında da eskiden beri at eti yenildiği ve kımız içildiği belirtilmektedir. **Manas Destanı'nda** da Han Kögütey, halkına şöyle seslenir: "**Benim gözlerim yumulduğu zaman, vücudumu kımızla yıkayın**"⁵⁰.

1915-1918 yıllarında **Rusya'nın Urmiye/İran** konsolosu olan **Nikitin** de at ve kımız hakkında şu bilgileri verir: "**Kısrak sütü bazen içki olarak kullanılır, ama Türkistan göçebelere oranla buna çok az rastlanır. Ermenistan'da at yetiştirmeye pek önem verilmez. Ülkenin engebeli karakteri buna pek elverişli değildir... Zogros aşiretlerinde ve Van gölüyle Ararat arasında bulunan Aladağ'daki Heyderanlılarda at yetiştiriciliği ünlüdür**"⁵¹.

Bizim alan çalışması yaptığımız **Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın** kuzey bölgelerinde, yoğun olarak at eti yendiği ve kımız içildiği, **Özbekistan'da** kısmen kımız içildiği, Azerbaycan'da ise at eti yenilmediği ve kımızın içilmediği tespit edilmiştir. Buraya kadar verilen bilgilerden sonra bir "**Türk içeceği olan kımız**" dan bahsedebiliriz.

Eski Türkler, Orta Asya ve Çin tarihi konusunda uzman **Eberhard, "Çinliler'in eskiden olduğu gibi bugünde süt iç-**

Kımız yapılmak üzere at sütünün sağılışı.

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KIMIZ

Kendi yaptığı kımızı ikram eden bir Kazakistan Türkü. Bugün kımız Türkiye'deki Kazakistan Türklerinde Şirzad Doğu Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'daki özel bir çiftlikte aynı şekilde üretilmektedir. Okuyucularımız geçmiş yıllardaki sayılarımızda bununla ilgili geniş bilgi bulabilirler.

mediklerini" ifade ederek, "Çince pek çok defalar zikredilen ve "lo" adı verilen bir içki vardır. Beygir "lo"sundan o şekilde bahsedilir ki, bunun kımız olduğuna şüphe edilemez der⁵². Eberhard bir başka eserinde de "**Çinlilerin etnolojik kayıtlarında bu "lo" yalnız Türk boylarında ve bunların en yakın komşuları arasında zikrolunur, ortaya konulan bu uygarlığa karşı şüphe gösterilebileceğini zannetmiyorum**"⁵³ der. Yine Eberhard, "**Vu-Huan**"ların, "Dung-hu (Proto-Moğol)"ların, "**Hyung-nu**"ların, (proto Türk-Hun), "Tu-cü"lerin (Türkler), "**Tu-yu-han**"ların (Moğol-Tibet), "**Vu-Sur**"ların (Fegana'nın güneyinde yaşarlar), "**Gav-çığ**" (Türkistanda bir devlet), "**Cye- Gu**" (Kırgızlar)ların, kımız içip at eti yediklerini "**Hui-Ho**"ların (Uygurlar) ise "**Manihaizme**" girdikten sonra kımız içmeyi at eti yemediklerini belirtir⁵⁴. **Moğollar ve Türkler'in** at eti yeyip kımız içtiklerini **Spuler, B. Y. Vladimir, R. R. Arat, Kafesoğlu** vb. gibi bilim adamları tarafından da belirtilmiştir⁵⁵. Ayrıca **Radloff, Altay** bölgesinde kızıma "**çegan**" dendiğini ve Kazaklar'ın düğüne katılanlara bundan ikram ettiklerini belirtir⁵⁶.

V. N. Markov'a göre de kımızın vatani **Asya** stepleri olup, o bir tedavi edici ilaç olarak da kullanılmıştır. Bu nedenle kımızla tedavi merkezini ilk defa **Dr. Poznikov, Şamara** civarında açmıştır. Sonra da Volga nehrinin aşağı ve orta kesimlerinde, **Batı Sibirya'da Orenburg'da, Ufa ile Türkistan ve Çimkent** şehirlerinde kımızla tedavi merkezleri açılırken, sonra da **İngiltere ve Kaliforniya'da** kımızla tedavi merkezleri açılmıştır⁵⁷. Ayrıca **Markov** ve arkadaşlarının yazdığı "**Kımız**" adlı eserin, **Başkurtistan Sağlık Bakanlığı İlimi Tetkik Enstitüsü** tarafından doktorlara el kitabı olarak hazırlatıldığını bilmekte fayda vardır. Uluğtuğ da kımızın cesaretini artıran, ozanlara ilham, vücuda dinçlik veren bir Türk içeceği olduğunu belirterek "...ecdadımız, başlıca at sütü içerlerdi. At sütünden kımız yapılırdı. Bu adet Arpatlarla birlikte, yani XIV. asrın başlarında ortadan kaybolmuştur"⁵⁸. Uluğtuğ ayrıca **Kırgızlar'ın** kımız içmeyenlere "**mayasız**", sık sık hasta olanlara da, "**atası vaktiyle kımızdan kesmiş**" dediklerini de ifade eder⁵⁹. Diğer yandan kımız **Orta Asya Türkleri** arasında bir bayram merasimine de konu olur. Mesela Kazakistan'da Mayıs ayının onundan itibaren başlayarak sonuna kadar devam eden "yaz toyu"na "kımız toyu" da

denir ve bu toyda yeşil tabiata kımız serpilir⁶⁰. **Uluğtuğ** da, "**Fergana havalisinde Kıpçak, Kırgız, Kazak vs. Türk boyları tarafından Mayıs sonlarında yapılan kımız bayramı bir hafta devam eder**"⁶¹ der. Hazıranda gündüzün en uzun, gecenin en kısa olduğunda günde, **Saha Cumhuriyeti'nde "ıhla"** adında bir bayram kutlandığını ve buna "**yeni yıl**" veya "**kımızın ve beyaz güneşin bayramı**" da dendiğini, Saha Türkleri'nden olan Vasilyev zikreder².

Kımız Batı dillerine ve Rus diline "**kumis**" şeklinde geçmiş olup, **Rus** dilindeki **Yabancı Kelimeler Sözlüğü'nde** kumis, "**Asya, Yakın ve Orta Doğu, Latin Amerika'da içilen içki**" şeklinde ifade edilirken, kelimenin aslının "**kımız**" olduğu ve Türkçe'den Rusça'ya geçtiği belirtilmiştir⁶³. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi, "**kımız**" hemen hemen **Türk** kelimesiyle beraber kullanılması gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinde bir kasaba müzesine dahi gitseniz, kımızla alakalı mutlaka bir şey bulursunuz. Mesela, en azından şekli ve üzerindeki motif, koç başını andıran bir "**torsık**" (kımız matarası) görürsünüz. Mart ayı ve sonrasında, özellikle bir **Kazak** veya **Kırgız** Türkleri'nin meskun olduğu bir köye giderseniz, size ikram edecekleri en güzel şeyin, onlara göre kımız olduğunu anlarsınız. Ayrıca Kazakistan'da "**kımızdı kim işpes, kızdı kim ayıttırmaz**" yani "kımızı kim içmez, kıızı kim konuşurmaz" şeklinde de bir ata sözü vardır.

Kımızın yapılışı ise şöyledir: **Kımızın mayası**, koyunun başgırsağından, ya da kuyruğundan alınan bir parça et ile kuru kemik ve eski yoğurt bir kaba konur. Sonra dişi atın sütünden bir miktar süt konarak, kabın ağzı küçük bir delik bırakılarak kapatılır. Ortalama üç gün bekletildikten sonra, kımız mayası elde edilmiş olur. Fakat genellikle kımız mayası, önceki kımızdan bir miktar saklanarak temin edilir. Ortalama olarak 10 litre at sütüne 100 gram maya katılır. Maya elde edildikten sonra "**kubi**" denilen yayık (Ağaç ya da deriden yapılır.) "**tobılgı**" denilen bir ağaç yakılarak, onun dumanıyla tütsü yapılır (Buradaki amaç, yayık içindeki mikropları öldürmektir.). Sonra yayığın içi koyun yağı ile yağlanır ve süt pişirilmeden yavaş yavaş yayığa konur. Bu esnada maya katılan sütün tamamı yayığa boşaltılana kadar çalkalanır. Süt ve mayanın boşaltılması bittikten sonra da, on beş dakika kadar çalkalama işi daha devam eder. Bundan sonra mayalanmış süt, bir kaba konur. Bu kabın ağzı, küçük bir delik bırakılarak iyice kapatılır. Bir gün bekletildikten sonra, kımız elde edilmiş olur. Ancak çalkalama işi bittikten hemen sonra da kımız içilebilir. Fakat bu kaliteli bir kımız değildir. Ayrıca üç gün bekletildikten sonra, kımızın alkol derecesi çok yükselip ekşidiği için içilmez.

Kımızın tadı, yağı alınmış, bir az ekşi olan ayrına benzer olup, hoş içimli bir içecektir.

Araştırma alanında niçin başka sütlerden **kımız** yapılmaz sorumuza, çünkü dişi atın sütü yağsız ve onun sütü diğer hayvanların sütünden farklıdır cevabını aldık. Ayrıca araştırma alanında kımız, hazmı kolaylaştırıcı, cinsel gücü artırıcı, vücudu sıcak tutucu, sakinleştirici, akciğer ve göğüs hastalıkları için, ilaç niyetiyle içilmektedir.

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ VE KIMIZ

Kadirli'de de ineklerin yavrusunu doğurduktan sonra, ilk üç günkü tatlımsı ve koyu olan sütüne "ağız" veya yaygın adıyla "**kımız**" derler. Bu süten yoğurt olmaz, sadece süt olarak içilir, ya da ineğin yavrusuna bırakılır. Ayrıca: "**Derleme Sözlüğü**" nde "**kımız**", Temmuz ayında çobanların, taşı ısıtıp pıhtılaştırdıkları süt (Tavlasun/Kayseri), pişirilmiş süt ile "ağız"ın karışımı (Kızılköy/Dinar), iyi tutmamış yoğurt (Sofular/Eğridir) olarak ifade edilmiştir⁶⁴.

SONUÇ

Kültür tarihinde bazı kavramlar anahtar rolünü oynarlar. Mesela Hindular'da inek, Amerika'nın kuruluş döneminde kovboylar, Arap ve Çöle kültüründe deve ile soyutlanmalar, Ortaçağ Avrupası'nda şatolar ve feodal beyler adı geçen dönem ve halklarının sosyo-kültürel yapıların anlaşılmasında adeta giriş kapısıdır.

Türkler'de de "at" ve ona bağlı kültürler ile "devlet" kavramı, onların kültür tarihlerinin anlaşılmasında çok önemli fonksiyonlara sahiptir. Mesela Schmid ve Menghin'in Türkler'in iki önemli vasıflarından birincisi hayvan yetiştiricilikleri (ifade edilmek istenen at'ın ehlileştirilmesi), İkincisi de devlet kurma kabiliyetleridir. Deer'in de Türkler'in çok büyük nüfusa sahip düşmanlarını yenerek güçlü devletler kurmaları "at" olmadan asla gerçekleşmezdi demeleri boşuna değildir.

Dolayısıyla "at üzerinde doğan", "atı ile gömülen", "Tanrısına atını kurban eden" bir milletin evlatlarının, sosyo-kültürel tarihlerini "afsızız izah etmek yeterli ve sağlıklı bir bakış açısı olamaz.

Ayrıca tarihi vesikaları ve bilgileri, ilgili bilim dallarının verilerini dikkate almadan, okuyuculara sağlıklı bilgileri aktarmış olamayız. Bu nedenle "Skyth-İskit-Saka" ile "at" ve "kımız" kavramlarının, neler ifade ettikleri ile, tarih yapıları arasında insanlara anlattıkları; en azından sosyoloji ve antropoloji bilimleri dikkate alınarak ifade edilmelidir. Özellikle kronoloji ve bir olayı tekrar ifade etmekten başka bir şey olmayan, klasik siyasi tarihçilik geleneği ile sosyo-kültürel yapı anlaşılabilir. Hatta böyle bir yaklaşım, tarihi olayları, tarih okumaktan çıkarıp, onları çeşitli varyantları olan birer, hikaye haline getirir. Tarih hikayelerden ibaret değilse ki biz öyle olmadığına inanmıyoruz tarihçiler, tarihten başka, sosyal bilimlerin de olduğunu bilmeli ve onların verilerinden faydalanma yollarına gitmelidirler.

Böyle bir yaklaşım sosyal uyum ile sosyal bütünleşme sürecinde çok önemli fonksiyonları yerine getirirken, sosyolojik açılardan millet olma sürecinde de ciddi adımların atılmalarına vesile olur.

DİPNOTLAR

* Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim görevlisi Osman Yorulmaz kardeşime...

1. Pirovsky, B.B., "İskitlerin Dünyası", UNECCO-Görüş Dergisi, 12.sayı, 1976, s. 6.
- Diez, E.,Aslanapa, O., Türk Sanatı, İstanbul, 1955, s. 18.
- Togan,A- Z. V, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 34.
2. Togan, A. Z. V, a.g. e., s. 20
- Okladnikov, A.P., "İç Asya'da Paleolitik-Neolitik Toplum ve Kültür ", İnsanlık Tarihi (Haz. A. enel), Ankara, 1993, s. 23.
3. Günaltay, "Sakalar", Tarih Semineri Dergisi, 1.sayı, 1937, s. 5-8.
4. Togan, A.Z.V. a.g.e., s.23.
5. Togan, A.Z. V.,a.g. e., s. 23.
6. Hayit, B., Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 42.

7. Herodotos, Herodot Tarihi (çev. M. Ökmen), İstanbul, 1973, s. 24.
8. Grousset, R., Bozkır İmparatorluğu (Çev. M. R. Uzman), İstanbul, 1983, s. 24.
9. Zakiyev, M. F., Tatan Proplemi İstori İ Yazıka, Kazan, 1995, s. 15-17,25-26.
10. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1993, s. 95.
11. Zakiyev, M.F.,a.g.e., s26-28.
12. Carr, E. H., Tarih Nedir (Çev. G. M. Gürkan), İstanbul, 1991, s. 28.
13. Tahran,M. T., "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi,I cilt, Ankara 1979, s. 360.
14. Rasonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1991, s. 14.
15. Rasonyi,L.,a.g.e.,s.4
16. Deer, L., "Step Kültürü", DTCF. Dergisi, 1-2. sayı, 1954, s. 161-162.
17. Kafesoğlu, İ., a.g. e., s. 90;
- Sümer, F., Türkler'de Açıklık ve Binicilik, İstanbul 1983, s. 14.
18. Rasony, L., a.g. e., s.28.
19. Gro usset, R., a. g. e.
20. Kafesoğlu, İ., a.g. e., s. 304.
21. Kafesoğlu, İ., a.g. e., s. 305.
22. Kafesoğlu, İ., a.g. e., s. 305
23. Herodotos, a.g. e., s. 243-248.
24. Grousset, R., a.g.e., s. 15.
25. Rasonyi, L.,a.g.e.,s. 6.
26. Rasonyi, L., a.g. e., s. 51.
27. Rasonyi, L., a.g. e., s. 4.
28. Radloff, W., Sibirya 'dan(Çev. A. Temir), II.cilt, İstanbul 1956, s. 107.
29. Vasilyev, Y., "Sahalarda Tanrılar ve Ruhları", TÖMER Dil Dergisi, 19. sayı, 1994, s. 89.
30. Vasilyev, Y., a.g. m.,s. 92.
31. Diyarbakırlı, N., Hun Sanatı, İstanbul 1972, s. 92.
- Okladnikov, A.P.,a.g. m., s. 20-23.
32. Herodotos, a.g. e., s. 247-248.
33. Diyarbakırlı, N., "Kazakistan 'da Bulunan Esik Kurganı", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 289-299.
34. Caferoğlu,A., "Türk Onomastiğinde At Kültü", Türkiyat Mecmuası, X. cilt, 1953, s. 202.
35. Caferoğlu, A., a.g.m., s. 202.
36. Cageroğlu, A.,a.g. m., s. 201.
37. Vasilyev, Y., a.g.m.,s.93.
38. Kasgarlı Mahmut, Divanü Lügat-i Türk, I. cilt (Haz. B. Atalay), Ankara 1986, s. 35.
39. Yahm, S., "Karaçay-Balkar Türklerinde Atasözleri", Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1986, s. 223.
40. Bölge Ağzlarından Atasözleri ve Deyimler, II. cilt, Ankara 1996, s. 26.
41. Aynı eser, I. cilt, s. 48-51.
42. Güleç, A., "Eski Türk Hayatında Kimiz ve Sağlıkta Önemi", Türk Kültürü Dergisi, 95. sayı, 1970, s. 807.
- Yaygın, H., "Kimiz ve Sağlıkla İlgili Özellikleri", Anayurttan Atayurd 'a Dergisi, 2. sayı, 1993, s. 19.
43. Yaygın, H.,a.g.m.,s. 19.
44. Herodotos, a.g. e., s. 229.
45. İnan, A., "Orta Asya Türklerinde Çadır ve Kimiz", Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, 288. sayı, 1973, s. 6702.
46. Togan, A. Z. V, a.g. e., s.34.
- Okladnikov, A. P., a.g. m., s. 24.
47. Kasgarlı Mahmut, a.g. e., s. 365.
48. Gökyay, O., Dede Korkut Hikayeleri, İstanbul, 1976, s. 4.
49. Ebulgazi Bahadır Han, Seçere-i Ter akime (Haz. Z. K. Ölmez), Ankara 1996, s. 148.
50. İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 23.
51. Nikitin, B., Kürdler-Sosyolojikve Tarihi İnceleme (Çev. H. Demir han; C. Süreyya), İstanbul 1994, s. 94-95.
52. Eberhard, W., "Çin'de Kimiz ve Yoğurdun Yapılması", Ülkü Dergisi, 93. sayı, 1940, s. 207.
53. Eberhard, W., Çin 'in Şimal Komşuları (Çev. N. Uluğtuğ), Ankara 1942, s. 92.
54. Eberhard, W., a.g. e., s. 48,53,65,69, 73, 74,103,104.
55. Spuler, B., İran Moğolları (Çev. C. Köprülü), Ankara 1987, s. 480-483.
- Vladimir, B. Y, Moğolların İctimai Teşkilatı (Çev. A. İnan), Ankara 1987, s. 105,181.
- Arat, R. R., "Kimiz", İslam Ansiklopedisi, VI. cilt, s. 708.
- Kafesoğlu, İ., a. g. e., s. 305.
56. Radloff, W., a.g. e., s. 306,436.
57. Markov, V. N, Kimiz (Çev.F. Laçınay), İstanbul 1945, s. 7-8.
58. Uluğtuğ, N. T., Kimiz, Ankara 1939, s. 1,4.
59. Uluğtuğ, N.T.,a.g. e., s. 5.
60. Haz. B. Elimkulov, Küvey Keltir, Kız Uzat, Toy indi Kıl, Alma Ata 1994, s. 80.
61. Uluğtuğ, N. T., a.g. e., s. 12.
62. Vasilyev, Y., a.g. m., s. 89.
63. Slovar İnastrannih Slav Russkiy Yazık, Moskova 1989, s. 273.
64. Derleme Sözlüğü, VIII. cilt, Ankara 1975, s. 2803